

Bevezetés

Az itt következő tanulmány Márkus György hagyatékából került elő. Kézirata befejezetlen. Nemcsak az utolsó mondatok hangütése jelzi, hogy a szöveg megszakad, hanem a lábjegyzetek hiánya is. Aki soha nem írt írógépen, aligha tudja, hogyan kellett a számítógép előtti korban lábjegyzeteket készíteni: az ember a jegyzettel ellátandó szöveghelyhez hozzáillesztette a számot, egy papírra kézzel felvéste a jegyzetet, majd a szöveg lezárása után a végére sorban bemásolta a jegyzetek szövegét. A *Munka, instrumentális cselekvés és az emberi létfenntartás módjai: Kísérlet a történelmi materializmus „ökológiai” rekonstrukciójára* címet viselő kézirat azonban úgy ér véget egy oldal közepén, hogy még a „Lábjegyzetek” felirat sem jelenik meg. Nem tudni, hány bekezdés hiányzik a lezáráshoz, de valószínűleg nem sok: a fejtegetések kerek egészet alkotnak; ha formailag nem is, érdemben befejezettek.

Rejtély, hogy Márkus miért nem végezte el a hátralévő, lényegében technikai munkát, mint ahogy arról is csak spekulálni lehet, hogy miért nem tért vissza soha e közel teljes szöveghez. Feltevésem szerint azért, mert a tanulmány egy hosszú út előtt íródott, vagy még Budapesten, közvetlenül azelőtt, hogy Márkus és családja emigrált volna, vagy a száműzetés első állomáshelyén, Nyugat-Berlinben, az Ausztráliába való távozás előtt. Ha így van, akkor a költözködés, majd a beilleszkedés terhei vonták el az energiát és a figyelmet a lezáratlan munkától, amikor pedig már vissza lehetett volna térni hozzá, a szerző már nem azonosult az állásponttal, melyet írás közben még a magáénak vallott.

Márkus első Nyugaton írott könyve¹ már a marxizmustól a posztmarxizmushoz vezető átmenet periódusához tartozik, tanulmányunk pedig a korszakhatáron született munkák közé: szerzője már tisztában van vele, hogy Marx társadalom- és történelemfilozófiája számára nem adható koherens és vállalható értelmezés, de még bízik benne, hogy lehetséges elmélet, mely lényeges pontokon eltér ugyan a marxitól, de éppen ez teszi képessé rá, hogy az eredeti eszmei programot megvalósítsa. Az átmenet éveiben Márkus megválik ettől a reménytől, és jóllehet Marx

¹ György Markus 1982. *Langage et production*. Paris, Denoël–Gonthier.

mindvégig központi szerepet játszik gondolati forrásai között, a marxista programot a maga eredeti formájában mindinkább folytathatatlannak tartja.

A korszakhatár másik reprezentatív dokumentuma a *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* (privát nevén: *Überhaupt*),² melynek megírásában Márkus jóvoltából Bence György és jómagam is részt vehettünk. A *Munka, instrumentális cselekvés...* részben túlmegy az *Überhaupt* keretein – tartalmaz egy terjedelmes Habermas-kritikát –, részben azonban annak a korábbi kísérletünknek egyetlen írásos emléke, melynek az *Überhaupt* – szándékunk szerint – csupán a mellékterméke lett volna.

Amikor ugyanis Márkus felajánlotta, hogy legyünk a munkatársai következő elméleti vállalkozásában, még nem az a munka lebegett a szeme előtt, melyet végül is elvégeztünk. Eredetileg egy történetfilozófiai monográfiában gondolkodott, mely a hivatalos történelmi materializmus kritikája és marxista alternatívája lett volna. Az alapgondolatot már a *Marxizmus és „antropológia”*³ magában foglalta. A sztenderd Marx-kritika szerint a marxi történetfelfogás súlyos belső ellentmondásokkal terhes: egyik vonulata, mely a hegeli történetfilozófiát szekularizálja, ember- és cselekvésközpontú, a másik viszont a korabeli pozitívizmus nyomdokain halad, s az emberi cselekvésen túli történelmi determinizmus hipotézisére épít. A kritikusok azonban rosszul értelmezik Marxot, állítja az *Antropológia* első bekezdéseiben Márkus, a könyv vége felé pedig két-három oldalon felvázol egy eredeti és szellemes interpretációt, mely szándéka szerint összhangot teremt az ember- és cselekvésközpontú alapok és a történelmi determinizmus között. Ennek az elméleti összhangnak a lehetőségét kívánta a tervezett munkával részletekbe menően bizonyítani.

Az ő sejtéseiből kiindulva és a kortárs – elsősorban antropológiai – szakirodalomra támaszkodva körvonalazni kezdtünk egy elgondolást, mely nem egyetlen fejlődési útvonalat ismer, és nem feltételezi, hogy az emberiségnek szükségszerűen el kell jutnia valamilyen történelmi végállapothoz; számot vet a különböző útvonalak fejlődési potenciáljának egyenlőtlenségeivel, az elkanyarodások, szétágazások, stagnálásba torkolló átalakulások lehetőségével, ám ugyanakkor fenntartja, hogy a változó irányú mozgásokból mégiscsak kibontakoznak kumulatív tendenciák. És ami a legfontosabb, megtalálja az egyéni és kollektív választások sokaságának helyét a történelem alakulásában.

Ennek a kísérletnek lényeges részleteibe vezetni be az olvasót Márkus befejezetlenül is kerek egészet alkotó tanulmánya, az *Überhaupt*ot megelőző, de félbemaradt munka egyetlen írásos emlékeként.⁴

Kis János

² 1970–1972, megjelent 1992-ben. Bence György – Kis János – Márkus György 1992. *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, T-Twins.

³ Márkus György 1966. *Marxizmus és „antropológia”*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁴ Márkus korszakairól – és külön az első korszakhatárról, azon belül is az itt következő szöveg háttéréről – bővebben írtam „Az első korszakhatár” című esszémben; lásd *BUKSZ – Budapesti Könyvszemle*. 2017/2. 177–184.